

## Про час появи угрів в Тисо-Дунайському басейні (огляд джерел)

В останні роки в угорській археологічній та історичній літературі все частіше порушуються питання про перегляд «традиційних» загальноприйнятих тверджень щодо часу «завоювання угорцями батьківщини». Основна їх мета шляхом використання археологічного матеріалу довести, що частина угорських племен поселилася в Тисо-Дунайському басейні приблизно на 200 років раніше, ніж тут з'явилися угри під керівництвом Арпада наприкінці IX ст. На думку угорських істориків, до перегляду існуючої концепції спричинилася невідповідність свідчень лінгвістичних джерел, з одного боку, та історичних і археологічних — з другого. До цього часу у вивченні стародавньої історії угорських племен періоду «завоювання батьківщини» перевага віддавалася лінгвістиці. В історичних джерелах угорці — мадяри Арпада визначалися як тюркські племена, або, принаймні, як носії тюркської культури, в лінгвістичній науці навпаки їх пов'язували з фінно-угорською мовною групою. Отже, як гадають деякі угорські історики, виникла суперечність, з'ясувати яку мають сучасні археологи, історики, лінгвісти. Основна роль у розв'язанні проблеми відводиться археологічній науці, бо нині тільки вона може дати необхідні для цього нові факти.

Зробимо короткий екскурс в історію питання. Основоположником концепції про раннє переселення угорців в Тисо-Дунайський басейн був Арпад Ванбері, який ще напередодні святкування «Тисячоліття угорського королівства» (1896 р.) в статті «Етногенез і розвиток угорського народу» писав: «...угорці, які заселили Карпатський басейн наприкінці IX ст. належали до чисто тюркського племені». Наявність в угорській мові фінно-угорських елементів слід зарахувати до таких, що потрапили в угорську мову в ранні епохи. «Завоювання угорцями батьківщини у всякому разі проходило під гегемонією тюрків, але не за Арпада, а за Атіли, не в IX, а в V—VI ст.».

У 20—30-х роках XX ст. дослідник Марйалакі Кіш в статті «Про кілька топонімів епохи Арпада» писав, що «завоювання угорцями батьківщини» під проводом Арпада було тільки зміною одного племінно-політичного ладу іншим. Причому, переважна більшість населення — болгаро-слов'яни, авари, германці, гунни — всіх близько 90%, в часи появи угорців Арпада залишилася незмінною на згаданих територіях. Дослідник твердить, що більшість їх прийшла не з Арпадом, а задовго до гуннів, аварів і говорила угорською мовою. Цей народ був не ким іншим, як залишками населення, яке з'явилося в Карпатському басейні ще до «рідзв Христа» під збірною назвою скіфів, а потім сарматів. Як бачимо, основна думка М. Кіша спрямована на те, щоб шукати угорців ще на початку нашої ери між скіфами і сарматами.

Автор «Історії Угорщини», виданої в 1895 р., Гейза Надь появу угрів пов'язує з розпадом «Кавказько-болгарської» імперії. Він вважає, що ті болгари й інші волзькі племена, які поселилися одночасно з Аспарухом на території сучасної Угорщини, не могли зникнути безслідно і, якщо не раніше, то, безсумнівно, в період кривавих походів Карла Великого приєдналися до грізних нижньо-дунайських болгар. Мабуть, наявність останніх в пониззі Дунаю, як гадає автор, може служити аргументом на користь того, чому збройні сили Карла Великого, зосереджуючись в кількох місцях у межиріччі Дунаю і Тиси, не здійснювали грабінницьких походів далі на схід. Існування у Потиссі болгар, про яких розповідається в угорській усній народній творчості, на думку Г. Надя, має під собою певну історичну основу. Дослідник припускає, що між стародавніми болгарами мали бути також угорці. Відомо, продовжує він, що одне болгарське плем'я, яке підкорялося вождю Куврату, візантійські джерела називали унуграми, а самого гунського вождя біля Азовського моря, де в той час з'являється Куврат (як твердить вчений), знали й угорські легенди. Грунтуючись на цьому, Г. Надь вважає, що Арпад після прибуття в Тисо-Дунайський басейн зустрів тут не тільки чужинців, але також одноплемінників-мадяр. Отже, угорський рід тут опинився раніше, ніж почалося «завоювання батьківщини». «Ймовірно, що угорці прийшли в цей край з аварами, а, можливо, й раніше. Часом початкової угорської колонізації, резюмує дослідник, є остання чверть VII ст. Засновуючись на легендах, Г. Надь визнає безпосередніми нащадками угорських загонів у Трансильванії гірських жителів — секелів».

У 1900-х роках вперше стають відомими припущення археологів щодо часу появи угрів у Карпатському басейні. Своїми спостереженнями поділився знавець ранньосередньовічних пам'яток Європи Й. Гампел. Він писав, що сліди аварів і угорців періоду Арпадовичів знайдено на деяких сусідніх поселеннях. Аварсько-угорське співжиття певною мірою простежується в убранні й спорядженні угорців. На жаль, продовжує Гампел, у вивченні аварів ми ще не дійшли до того етапу, щоб на аварських могильниках виділяти поховання угорців, які датуються кінцем IX — початком X ст.

Серед сучасних археологів та істориків питання «завоювання угорцями батьківщини» займалися Д. Шімоні, Д. Чалань, В. Діосеті, Д. Дьєрфі, П. Ліптак, Д. Ласло та ін. В основному думки згаданих дослідників не збігаються тільки в деяких деталях.

Заслугує на увагу концепція Пала Ліптака, яка найбільш концентровано втілює струнку етногенетичну теорію походження угорського народу. Вчений вважає, що цей етногенетичний процес складний і довготривалий. Розпочався він у межиріччі Ками та

Белої і завершився у Карпатському басейні. На підставі антропологічних, археологічних і лінгвістичних джерел П. Ліптак прийшов до висновку, що «завоювання угорцями батьківщини» мало три фази.

Перша фаза — поява стародавніх болгар у Карпатському басейні в V ст., а разом з ними племен або залишків племен мадьярів, точніше — протомадьярів. Друга зв'язана з аварами, уар-гуннами або варханами, що в 568 р. прийшли зі степів Північного Причорномор'я і зайняли всю Тисо-Дунайську улоговину. Можливо, з ними виступили нові групи угро-мадьярів. Не викликає сумніву їх прихід з басейну р. Ками близько 670 р.

Третя, найбільш вирішальна фаза включає події 896 р., коли під проводом Арпада племена тюркських й угорських мовних груп підкорили собі місцевих жителів, вірніше, приєдналися до раніше сюди прибулих мадьярів.

В сучасній угорській історіографії дедалі більше визнання здобуває інша концепція — про так звані «дві фази завоювання угорцями батьківщини». Опрацював її Дьюла Ласло. На відміну від П. Ліптака він вважає, що перша фаза заселення угорського Карпатського басейну визначається другою половиною VII ст. і зв'язана з появою тут носіїв «грифоно-рослинного орнаменту», а друга — з угорцями Арпада (896 р.).

Свою концепцію Дьюла Ласло мотивує таким чином: по-перше, 98% «пізньоаварських» пам'яток відкрито в тих районах, де засвідчено присутність угорського або змішаного угорсько-слов'янського населення. Тільки чотири місцезнаходження виявлено на чисто слов'янських територіях. Тому, як вважає вчений, не можна говорити про слов'янізацію «пізніх авар», навпаки слід гадати, що залишки цього населення спілкувалися угорською мовою.

По-друге, аварські й угорські поселення не перекривають одні одних, а, як правило, завжди суміжні. Топоніми їх угорські. По-третє, в угорській народній творчості живуть міфи і повір'я, характерні для «пізніх аварів». Ці міфи були поширені серед носіїв грифоно-рослинного орнаменту в VII ст. н. е. Однак цих ознак не засвідчено в угорців Арпада. Вони, вірогідно, потрапили в угорські перекази тих же авар.

По-четверте, в таких ремеслах, як гончарське, бронзолварне, косторізне, простежено певну спадкоємність між пізньоаварськими речами і виробами угорців Арпада. Але ця спадкоємність тільки з великим застереженням може бути поширена на етнічну.

По-п'яте, будівельна техніка угорців Арпада не була такою примітивною, як її характеризують лінгвісти, посилюючись на зміст стародавніх угро-фінських слів. Археологічні джерела свідчать про інше. Угорці IX ст. вмели будувати наземні і шатроподібні житла. В перших мешкали землероби, в других (шатрах-юртах) — скотарі.

Отже, дискусія про етнічну належність аварських пам'яток в угорській історіографії має не тільки давню традицію, але й нині є програмним питанням археологічної та історичної науки. В наш час все більше з'являється дослідників, схильних приписувати так звані пізньоаварські пам'ятки угорцям фінно-угорської мовної групи.

На сучасному етапі зростає інтерес до етногенезу угорського народу і залучення до пошуків представників різних наук — археологів, істориків, лінгвістів, етнографів, фольклористів, мистецтвознавців. Для слов'янської археології проблема походження, етнічної належності і «зникнення» колись могутнього племені аварів теж має неабияке значення. З нею зв'язані і деякі віхи історії східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н. е. Як повідомляють історичні джерела, авари, очолені каганом Баяном, близько 560 року розбили Антський племінний союз і просувалися в гирло Дунаю. Звідси вони здійснили ряд нападів на північ, за Карпати, в тому числі в райони розселення хорватів і дулібів. Про утиски, яких зазнавали дуліби від авар, згадує «Повість временних літ...»: «Се же обри (руська назва авар) воеваху на словенех и примучиша дулебы». В 566—567 рр. авари уклали союз з лангобардами і розгромили гепідів, зайнявши після цього північно-східну частину Панонії між Дунаєм і Тисою. У 574—578 рр., скориставшись переселенням лангобардів в Італію, вони оволоділи всім Задунав'ям, яке згодом перетворилося в центр Аварського каганату, і чинили напади на Візантію та західних сусідів. Відомо також, що після розпаду каганату, авари як окрема етнічна спільність перестали існувати. Про це знав і автор «Повісті временних літ» Нестор, який ввів у літопис руське прислів'я «погибоша аки обре».

Не висловлюючи свою думку про належність пізньоаварських пам'яток угорцям (це питання вимагає спеціального вивчення), наголосимо на іншому. Деякі угорські дослідники заперечують будь-які впливи з боку слов'янського населення на формування господарства, культури, політичного життя прийшлих угорських племен, очолюваних Арпадом. Публікуються статті, де перебільшується роль землеробства, будівельної справи, металургії, осідлого і кочового господарства в житті аварських племен.

Метою цієї оглядової статті було ознайомлення радянських істориків з новими проблемами угорської археології, що виникли у зв'язку з переглядом загальноприйнятої концепції про час появи угрів у Тисо-Дунайському басейні. Дьюла Ласло, автор тези про «подвійне завоювання угорцями батьківщини», сам визнає дискусійний характер висунутих положень, які ще не є остаточними.